

Dorota Żurek

Instytut Historii i Archiwistyki

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Parafie Spytkowice, Bachowice i Ryczów w średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej. Źródła do badań i kształtowanie się okręgów parafialnych

Wstęp

Średniowiecze jest okresem w dziejach, o którym wciąż niewiele wiemy, co w dużej mierze wynika z faktu, że zachowane źródła, na podstawie których można prowadzić badania historyczne nad tą epoką, nie są obfite. Problem ten jest szczególnie odczuwalny w odniesieniu do wczesnego średniowiecza, które cechuje niewielka liczba źródeł pisanych. Dlatego też początki wielu osad giną w pomrokach dziejów bądź zawierają wątki legendarne. Problem braku źródeł dotyczy wielu miejscowości, w tym także Spytkowic, Bachowic i Ryczowa. To powoduje, że wiele szczegółowych pytań dotyczących ich początków musi pozostać bez odpowiedzi. Problem ten jest szczególnie mocno odczuwalny w odniesieniu do zagadnienia genezy parafii i tworzenia się okręgów parafialnych. Pomimo tych braków i trudności zachowały się jednak pewne informacje rozsiane w różnych źródłach, pozwalające na nakreślenie historii tego regionu w średniowieczu.

Artykuł ma na celu omówienie podstawowych kategorii źródeł, w których można odnaleźć wzmianki o parafiach w Spytkowicach, Bachowicach i Ryczowie. W dalszej kolejności, w oparciu o te źródła, zostanie nakreślony proces powstawania i kształtowania się okręgów parafialnych tych trzech miejscowości. Artykuł stanowi przyczynek do badań nad tą problematyką, a prezentowane tu zagadnienia mają charakter wstępnych ustaleń, niewyczerpujących tematu. Zostaną one rozszerzone w przygotowywanej monografii gminy, w rozdziale poświęconym średniowiecznym dziejom miejscowości wchodzących w skład gminy Spytkowice. Zagadnienia związane z funkcjonowaniem tutejszych parafii również zostaną przedstawione w szerszym kontekście, obejmującym także problemy rywalizacji władz i instytucji kościelnych o wyżej wspomniane tereny.

W dotychczasowej literaturze problem powstania i rozwoju interesujących nas okręgów parafialnych w sposób najszerzy był analizowany przez Jacka Chachaję, który omawiał kształtowanie się sieci parafialnej w deka-

nacie zatorskim do końca XVI w.¹ Badacza interesowały jedynie zagadnienia związane z powstaniem parafii na wspomnianym obszarze oraz zmianami w tym zakresie, nie zajmował się ich funkcjonowaniem. Drugą pracą, w której pojawiły się drobne analizy dotyczące dziejów parafii w Spytkowicach do końca XVI w., był artykuł Przemysława Stanko².

Źródła do badań nad dziejami parafii do końca XVI wieku

Zanim przejdziemy do omówienia kwestii związanych z powstawaniem parafii w Spytkowicach, Bachowicach i Ryczowie, najpierw pokrótce przedstawię najważniejsze kategorie źródeł, na podstawie których możliwe jest badanie dziejów parafii wchodzących w skład diecezji krakowskiej w średniowieczu i wczesnej nowożytności.

Do najstarszych, a zarazem podstawowych źródeł, przynoszących informacje o parafiach polskich w średniowieczu, zalicza się wykazy dziesięciny papieskiej i świętopietrza z lat 1325-1376³. Dziesięcina była jednym z podstawowych źródeł finansowych papieżstwa w XIII i XIV w. Danina pobierana w Polsce we wspomnianych latach miała być przeznaczona na pomoc dla Ziemi Świętej, a uchwalono ją na soborze w Vienne w 1311-1312 r., stąd też zwana jest dziesięciną wienneńską. Miała ona charakter powszechny. Władcy europejscy zobowiązali się do podjęcia wyprawy krzyżowej, na którą środków finansowych miała dostarczyć dziesięcina płacona przez Kościoły europejskie przez sześć lat, składana w dwóch ratach każdego roku. Ostatecznie do wyprawy nie doszło, ale dziesięcinę pobrano. W Polsce jej pobór został rozpoczęty dopiero w 1325 r., a trwał aż 17 lat, do 1342 r. Zachowały się spisy tej dziesięciny. Rok później papieżstwo nałożyło nową dziesięcinę, która miała być pobierana przez trzy lata, w Polsce rozpoczęto ją zbierać w 1345 r. Nie dysponujemy jej wykazami. Niebawem papież nałożył na Kościół w Polsce kolejną opłatę pobieraną w latach 1350-1351, w tym przypadku zachowały się spisy jej płatników. W tym samym roku uchwalono kolejną, tym razem czteroletnią, z tym że przez dwa pierwsze lata pobierał ją, za zgodą papieża, król polski, a w latach 1354-1355 trafiła do Stolicy Apostolskiej. Z tych dwóch ostatnich lat zachowały się wykazy jej płatników. W kolejnych latach nadal uchwalano pobory dziesięciny papieskiej, ale nie zachowały się ich spisy. Pobór tej daniny zamarł w pierwszej ćwierci XV w. po soborze w Konstancji (1414-1418)⁴.

¹ J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, biblioteki i muzea kościelne” 1997, t. 68, s. 221-308.

² P. Stanko, *Dzieje wsi i parafii Spytkowice koło Zatora do końca XVI wieku*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2007, t. 13, 19-54. Tam też omówienie wcześniejszej literatury dotyczącej dziejów Spytkowic.

³ *Acta Camerae Apostolicae*, t. 1-2, w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1-2, Cracoviae 1913 (dalej: MPV 1, MPV 2). *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 9, *Akta kamery apostolskiej*, vol. III, *Księga kolektora papieskiego Piotra syna Stefana 1373-1375*, wyd. S. Szczur, Kraków 1994 (dalej: MPV 9).

⁴ J. Dudziak, *Dziesięcina papieska w Polsce średniowiecznej. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1974, s. 65. Dziesięcinami z lat 1351-1355, 1355-1359 papież podzielił się z królem polskim.

Na rzecz papieżstwa pobierano też inną opłatę zwaną denarem świętego Piotra, tzw. świętopietrze. Zachowały się wykazy świętopietrza płaconego do Stolicy Apostolskiej z roku 1328, zawierające dane za rok 1327 oraz z lat 1334-1358, 1373-1374⁵.

W przypadku wielu miejscowości diecezji krakowskiej wspomniane wykazy są najstarszymi zachowanymi wzmiankami, potwierdzającymi istnienie parafii czy budynku kościoła i przynoszącymi informacje o uposażeniu plebanów. Niejednokrotnie w spisach tych pojawiały się imiona zarządców kościoła, będących płatnikami składek, którzy w większości przypadków byli pierwszymi znanymi z imienia plebanami w danej parafii. Najstarszy zachowany spis, będący rozliczeniem kolektorów papieskich, dotyczy poboru dziesięciny wienneńskiej pobieranej od 1325 r. Pierwsza rata miała być złożona na św. Marcina w 1326 r. wraz z częścią składki za rok 1325 i tak przez kolejne 6 lat. Spis pobranych wówczas opłat zachował się dla diecezji wrocławskiej i krakowskiej, przy czym dla tej drugiej jest znacznie bardziej szczegółowy. Spis ten pozwala na pierwsze odtworzenie administracji kościelnej w diecezji krakowskiej w tym okresie. Dzięki temu można pokazać, jak u schyłku pierwszej ćwierci XIV w. wyglądała sieć parafialna w dekanatach wchodzących w skład diecezji krakowskiej, w tym w interesującym nas dekanacie zatorskim⁶.

Drugim podstawowym źródłem, przynoszącym wiele bezcennych informacji na temat parafii i osadnictwa w diecezji krakowskiej u schyłku średniowiecza, jest dzieło Jana Długosza *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, które powstało w latach 1470-1480⁷. Dziejopis w trzech tomach starał się zebrać informacje o uposażeniu instytucji kościelnych wchodzących w skład wspomnianej diecezji. To dzieło ogromnej wagi, które obejmuje szeroki zakres informacji, przede wszystkim o okręgach parafialnych, wezwaniach kościołów i kaplic, ołtarzach, ich historii, uposażeniu, majątku plebańskim. Poza tym w opisie niektórych miejscowości pojawiają się także wzmianki dotyczące ich historii: lokacji, aktualnych właścicieli. Dzieło to nie jest jednak pozbawione uchybień, co po części wynika z metody stosowanej przy jego sporządzaniu. Nie wszystkie informacje zostały uzupełnione, zdarzają się pomyłki lub nieścisłości⁸. Niestety,

⁵ MPV 1, MPV 2, MPV 9.

⁶ Szczegóły dotyczące tego zagadnienia przedstawił J. Chachaj, *Rozwój sieci...*, op. cit.

⁷ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, wyd. A. Przezdziecki (dalej: LB), t. 1, Cracoviae 1863 i t. 2, Cracoviae 1864.

⁸ W wielu miejscach w rękopisie przy opisach miejscowości, gdzie wpisane miały być np. kwoty płaconych czynszów, liczby łąnów, urządzeń gospodarczych itp., widnieją puste miejsca. Można przypuszczać, że tam, gdzie nie ma luk, a nie wpisano konkretnych liczb, kopiści opuścili niewypełnione w formularzu miejsca, tworząc w ten sposób zwarty opis (system ten opisał S. Kuraś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstawaniem tzw. Liber beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966, s. 9-10). Praktykę taką stosował także wydawca księgi A. Przezdziecki. Często zdarza się, że w rękopisie widoczne jest puste miejsce, ale w wydaniu tego nie zaznaczano (szerzej na temat błędów wydawcy zob. M.D. Kowalski, *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis Jana Długosza*, „Studia Źródłoznawcze” 2009, t. 46, s. 83).

pojawiają się one także w odniesieniu do parafii wchodzących w skład dekanatu zatorskiego, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części tekstu.

Kolejne ważne źródła do badań nad dziejami parafii pochodzą z XVI w. Są to rejestry kontrybucji, na podstawie których ustalano wysokość podatków płaconych przez duchownych. Najstarsze tego typu źródło pochodzi z roku 1513, podano w nim tylko sumaryczny, szacunkowy dochód duchownych w poszczególnych parafiach. Ponieważ od owej taksy duchowni płacili kontrybucję, dane te zostały zaniżone⁹. Kolejne tego typu rejestry pochodzą z lat 1527, 1529, 1539, 1561 i 1577¹⁰. Wartościowy jest zwłaszcza spis z 1529 r. tzw. *Liber retaxationum*. Sporządzony na potrzeby własne, zawierał wykaz dochodów kościołów w diecezji krakowskiej, oszacowano w nim ich rzeczywistą wartość. Jest on szczególnie cennym źródłem do badań zarówno nad zmianami w uposażeniu instytucji kościelnych, jak i nad wysokością wymiaru dziesięcin i czynszów. Nieco problematyczne jest badanie okręgów parafialnych na podstawie tego źródła, bowiem – inaczej niż u Długosza – nie podawano w nim przynależności parafialnej danej osady, lecz wymieniano miejscowości zobowiązane do składania świadczeń na rzecz danej parafii¹¹.

Wykaz podstawowych źródeł z XVI w. zamyka najważniejsze źródło, jakim jest wizytacja biskupa Jerzego Radziwiłła przeprowadzona w 1598 r.¹² Źródło to, mimo swojej późnej proveniencji, stanowi cenne uzupełnienie wcześniejszych, ponieważ często dokumentuje stan wcześniejszy. W wizytacji niejednokrotnie można odnaleźć wiele informacji odnoszących się do powstania i funkcjonowania parafii w okresie wcześniejszym, w tym dotyczących sporów o przynależność pewnych obszarów do danego okręgu parafialnego. Taki spór zapisano w wizytacji w opisie Ryczowa, do czego jeszcze powrócę. Z tego względu badacze dziejów Kościoła w okresie średniowiecza zawsze sięgają także do wspomnianej wizytacji.

Wśród źródeł, które przynoszą informacje na temat sieci parafialnej, znajdują się również te o zasadniczym znaczeniu dla każdej parafii, tj. dokument fundacyjny i dokument erekcyjny. W tym pierwszym fundator określał uposażenie powstającej jednostki celem zapewnienia materialnego utrzymania duchownym, którym przyjdzie pełnić posługę w parafii. Następnie wydawano doku-

⁹ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber retaxationum*), wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968. s. VII (dalej: LR).

¹⁰ Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (dalej: AKK), *Regestrum contributionis per unum fertonem de marca argenti ad clerum anno 1513 laudate ut sequitur*, sygn. Reg.C.1. Rejestr z 1529 tzw. *Liber retaxationum*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa. Pozostałe: *Liber Retaxationum ex anno 1527*, sygn. Reg.C.2; *Regestrum contributionis duplae iuxta taxam antiquam [...] ad annum 1539*, sygn. Reg.C.4; *Liber contributionis ex anno 1561*, sygn. Reg.C.5.; *Liber contributionis ex anno 1577*, sygn. Reg.C.1.6.

¹¹ Zofia Leszczyńska-Skrętowa sądzi, że księga ta była sporządzona do celów wewnętrznych władz kościelnych, a dane nie miały być upublicznione. O jej wartości i możliwościach, jakie daje w kontekście badań zob. LR, s. XI–XIII.

¹² Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, *Wizytacja biskupa Jerzego Radziwiłła w 1598*, sygn. AV Cap 17 (dalej: AKM, AV Cap. 17).

ment erekcyjny. Często w jednym akcie dokonywano fundacji i erekcji nowej parafii. Niestety w odniesieniu do średniowiecza w większości przypadków brak źródeł w postaci aktów erekcyjnych czy fundacyjnych, które precyzyjnie wskazywałyby czas i okoliczności powstania parafii. Tego typu źródła nie zachowały się także dla parafii badanego obszaru. Z terenu dekanatu zatorskiego zachował się tylko jeden tego typu dokument dla parafii Tłuczań¹³.

W badaniach nad Kościołem, począwszy od drugiej połowy XV w., niezwykle ważnym źródłem są akta czynności sądowych i administracyjnych biskupów oraz kancelarii wikariusza *in spiritualibus* i oficjała generalnego, które dla diecezji krakowskiej są przechowywane w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie i zachowały się od 1466 r.¹⁴ Kwerenda we wspomnianych aktach jest w toku i jak do tej pory nie przynosiła żadnych informacji, które wzbogaciłyby naszą wiedzę na temat funkcjonowania badanych parafii.

Parafie na tle struktury administracyjnej Kościoła w średniowiecznej Polsce

Struktura administracyjna Kościoła polskiego ukształtowała się w średniowieczu. Cały obszar kraju podlegał wówczas arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu, a po podboju Rusi Halickiej przez Kazimierza Wielkiego, od 1375 r. utworzono drugie arcybiskupstwo – ze stolicą w Haliczu, a od 1412 r. we Lwowie – któremu miały podlegać zdobyte tereny. W skład arcybiskupstwa wchodziły diecezje, dzielące się na archidiaconaty, te zaś na dekanaty, które z kolei składały się z parafii będących najmniejszymi jednostkami administracyjnymi w Kościele.

Parafie Spytkowice, Bachowice i Ryczów należały w średniowieczu do dekanatu zatorskiego, który wchodził w skład archidiaconatu krakowskiego i diecezji krakowskiej. Nie wiadomo, kiedy okręg zatorski został utworzony. Jacek Chachaj wysunął tezę, że cztery dekanaty w archidiaconacie krakowskim: zatorski, oświęcimski, lelowski i prandociński, mogły powstać w latach 70. XII w. z inicjatywy biskupa krakowskiego Gedki¹⁵. Pierwsza wzmianka o dekanacie zatorskim, podobnie jak w przypadku sąsiedniego dekanatu oświęcimskiego, pochodzi ze wspomnianych spisów dziesięciny papieskiej z lat 1325-1327 i potwierdza już jego istnienie. Na podstawie tego przekazu można ustalić obszar, z jakiego wówczas składał się dekanat zatorski. W latach 20. XIII w. na jego terytorium funkcjonowało 37 kościołów, jednym z nich był kościół w Spytkowicach¹⁶.

¹³ J. Chachaj, *Rozwój sieci...*, op. cit., s. 222.

¹⁴ Na ich temat zob. J. Kracik, *Zasoby archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Analecta Cracoviensia” 1977, t. 9, s. 471-493.

¹⁵ J. Chachaj, *Rozwój sieci...*, op. cit., s. 221. Idem, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1999, t. 71, s. 383.

¹⁶ Ibidem, s. 226. Tu też wykaz najstarszych parafii dekanatu w tym okresie.

Najmniejszą, ale podstawową jednostką w strukturze administracyjnej Kościoła Zachodniego była i nade wszystko jest parafia. Z tego powodu uważa się ją również za jednostkę najbliższą wiernym. Parafia stanowiła wspólnotę wszystkich wiernych parafian, w której opiekę duszpasterską nad nimi powierzano proboszczowi. Do jego zadań należała także dbałość o świątynię i majątek kościelny. Z kolei wierni zobowiązani byli częściowo do utrzymania swojego plebana i kościoła. Wspólnota ta miała określone ramy terytorialne i wszyscy wierni zamieszkujący jej obszar byli poddani władzy plebana. To przypisanie wiernych do konkretnego kościoła rodziło szereg obowiązków spoczywających na nich i na proboszczu. W myśl statutów z 1279 r. i kolejnych uchwał Kościoła w Polsce – tylko we własnej parafii wolno było przyjmować sakramenty. Także w swoim kościele parafialnym wierni byli zobowiązani do wypełniania obowiązku mszalnego. Zakazane było uczestnictwo we mszach świętych w innej parafii czy w kościele zakonnym (poza wyjątkowymi sytuacjami). Przepisy kościelne zobowiązywały plebana do kontrolowania swoich parafian pod tym kątem. Duchownym za dopuszczenie obcych do mszy świętej czy udzielenie im sakramentów groziła kara suspensji¹⁷. Proboszcz, oprócz sprawowania liturgii i udzielania sakramentów, był także zobligowany do kontrolowania życia duchowego podległych mu wiernych. Do jego obowiązków należało sprawdzanie, czy uczestniczą w niedzielnych i świątecznych mszach świętych, przystępują do dorocznej spowiedzi i komunii świętej w czasie Wielkiejnocy, przestrzegają zakazu pracy w święta¹⁸. W praktyce nie wszyscy stosowali się do obowiązujących przepisów, czego świadectwem są skargi trafiające przed oblicze sądów kościelnych, zarówno na wiernych, jak i na plebanów. Niemniej powiązanie obowiązku mszalnego z kościołem parafialnym, właściwym dla miejsca zamieszkania przyjęło się w średniowieczu, a w drugiej połowie XVI w. utrwalił je na kilka wieków sobór trydencki¹⁹. Nowo powstałe parafie otrzymywały pewne granice terytorialne, tworzące okręg administracyjny parafii. W ich skład najczęściej wchodziło kilka miejscowości, tworzących wraz z wsią parafialną okręg parafialny.

Jak doszło do powstania parafii w Polsce? Proces powstawania i rozwoju organizacji parafialnej w Polsce jest trudny do zbadania, ze względu na brak źródeł. Badacze mają różne poglądy na ten temat i zasadniczo do dziś problem ten nie został rozstrzygnięty. Bolesław Kumor przyjmuje, że początki formowania się sieci parafialnej w Polsce przypadają na okres tuż po przyjęciu chrześcijaństwa, czyli po 966 r., podobnie sądzi Eugeniusz Wiśniowski²⁰. Część badaczy

¹⁷ I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003, s. 75-76.

¹⁸ A. Reitemeier, *Die Pfarrgemeinde im späten Mittelalter*, Bd. 77 (2013): *Vorträge und Forschungen: Die Pfarrei im späten Mittelalter*, Memmingen 2013, s. 340. I. Skierska, *Pleban w późnośredniowiecznej Polsce*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004, s. 155-182.

¹⁹ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, op. cit., s. 77. Często w miastach zdarzały się sytuacje, kiedy proboszczowie nie rezydowali w swoich parafiach, przez co zobowiązani byli do ustanowienia swego zastępcy.

²⁰ B. Kumor, *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”

jest jednak innego zdania i zupełnie inaczej przedstawia zagadnienie kształtowania się parafii w naszym kraju. Badacze ci widzą je jako długi proces, który ukończył się dopiero w XII w., a niektórzy skłoni są do przesunięcia tej granicy nawet do XIII w.²¹ Te rozbieżności wynikają przede wszystkim z różnego rozumienia terminu „parafia” i określenia, jaki moment decyduje o jej powstaniu. Dla jednych momentem decydującym było powstanie kościoła parafialnego, w tej grupie znajdują się zatem badacze opowiadający się za początkami budowy parafii już w X w. Dla drugich dopiero przyznanie kościołowi okręgu, który miał stworzyć jego okręg parafialny, było momentem powstania parafii, a zatem powołanie parafii interpretują jako czynność administracyjną. Ta grupa opowiada się za późnym powstaniem parafii w Polsce²². Badacze są jednak zgodni co do tego, że pojęcie parafia jest terminem złożonym, pod którym kryje się wiele różnorodnych zagadnień. Jak pisał Eugeniusz Wiśniowski, „parafia jest instytucją, na którą składa się wiele różnych elementów: kościół, kapłan, *cura animarum*”²³, jurysdykcja kościelna, okręg parafialny, wierni, przymus parafialny, uposażenie kapłana i kościoła, rezydencja kapłana”²⁴.

Proces powstawania i kształtowania się parafii w Spytkowicach, Bachowicach i Ryczowie

Przejdźmy do kolejnej kwestii, czyli do pytania o czas i okoliczności powstania parafii w Spytkowicach, Bachowicach i Ryczowie. Parafie te, podobnie jak wiele innych, nie posiadają zachowanych dokumentów erekcyjnych czy fundacyjnych, co powoduje, że nie można udzielić precyzyjnej odpowiedzi na to pytanie. Jednak w świetle tego, co napisano powyżej – jeśli przyjąć za częścią badaczy, że o parafii można mówić w momencie powstania kościoła, należy zatem poszukiwać odpowiedzi na pytanie, kiedy powstały kościoły w Spytkowicach, Bachowicach i Ryczowie.

Przyjrzyjmy się najpierw najstarszej parafii, tj. w Spytkowicach. O kościele w Spytkowicach po raz pierwszy wzmiankowano w źródłach w spisie z 1326 r. W literaturze pojawił się wprawdzie pogląd, że najstarsza wzmianka o kościele w tej miejscowości pochodzi z 1229 r. i związana była z zatargiem pomiędzy książętami Konradem Mazowieckim a Henrykiem Brodatym, ale – jak

1959, t. 5, z. 4, s. 115. E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1. Średniowiecze, Kraków 1966, s. 269.

²¹ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Poznań 1962, s. 190-192. J. Tazbirowa, *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1963, t. 54, z. 3, s. 367-374.

²² Stanowiska w literaturze omówił E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 15-19 oraz Idem, *Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Historia” 1990, t. 45, s. 43-48.

²³ Pojęcie rozumiane jako troska o duszę, duszpasterstwo.

²⁴ E. Wiśniowski, *Parafie...*, op. cit., s. 18.

wykażemy poniżej – pogląd ten nie może zostać przyjęty²⁵. W *Kronice ksiąg polskich* i w Śląskiej *Kronice polskiej* odnotowano, że książę Henryk Brodaty został pojmany przez Konrada Mazowieckiego podczas mszy świętej, która była odprawiana w Spytkowicach²⁶. Z pewnością jest to najstarsza wzmianka o miejscowości, ale – jak słusznie zauważył Przemysław Stanko – wzmianka ta nie daje jednoznacznej, twierdzącej odpowiedzi na pytanie o istnienie kościoła w tej miejscowości. Msza święta mogła być bowiem odprawiana w Spytkowicach, ale przy użyciu przenośnego ołtarza, a nie w kościele. Nieco inaczej zdarzenie to przedstawił Jan Długosz w swojej kronice. To on dopiero napisał, że do zajścia doszło w kościele w Spytkowicach w 1228 r. Według tego przekazu Konrad „więzi w kościele przebywającego w Spytkowicach i słuchającego mszy księcia śląskiego Henryka”²⁷. Zatem dziejopis oprócz informacji o kościele dodał także, że Henryk był przetrzymywany w świątyni. W starszych przekazach, jakimi są obie wspomniane wyżej kroniki, nie ma jednak nigdzie mowy o kościele, a jedynie mszy sprawowanej w Spytkowicach. W związku z tym za najstarszą, pewną wzmiankę, bezsprzecznie potwierdzającą istnienie kościoła i parafii w Spytkowicach, należy uznać spis dziesięciny papieskiej sporządzony w 1326 r.

Owa najstarsza wzmianka o parafii w Spytkowicach stanowi potwierdzenie, że była to jednostka zorganizowana, a zatem musiała istnieć od pewnego czasu. Nie sposób jednak ustalić od jak dawna. Pewną wskazówkę znajdujemy we wspomnianym spisie, ponieważ podstawą opodatkowania był majątek Kościoła, a dokładniej jego roczne dochody. Wysokość dochodu deklarowali pod przysięgą sami beneficjenci, czyli w przypadku kościołów parafialnych proboszczowie. Parafia Spytkowice znalazła się w spisie wśród 10 najwyższej uposażonych parafii w dekanacie zatorskim. Zajęła 7 miejsce na 33 wymienione miejscowości. Najbogatszymi parafiami były Morawica, Rudawa i Mucharz, w których dochód plebana oszacowano odpowiednio na 25, 20 i 15 grzywien. Spytkowice wraz z 6 innymi parafiami znalazły się w kolejnej grupie – ich uposażenie było wprawdzie niższe od wspomnianych, ale wyższe od średniego w tym dekanacie, wynosiło 4,5 grzywny. Spytkowice zapłaciły wówczas dziesięcinę od dochodu rocznego oszacowanego na 6 grzywien, czyli więcej niż stolica dekanatu – Zator, który oszacowano wówczas na 5 grzywien²⁸. Ówczesny pleban Spytkowic,

²⁵ Na tej podstawie przypuszczenie o istnieniu w Spytkowicach kościoła wysunął J. Chachaj, *Rozwój sieci...*, op. cit., s. 236.

²⁶ Spytkowice występują tam w formie „Spinteowicz”. *Kronika ksiąg polskich*, wyd. Z. Węclewski, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Lwów 1878, s. 486. Podobnie zdarzenie to opisano, w: *Śląska Kronika polska, Chronica Polonorum*, wyd. L. Cwikliński, *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Lwów 1878, s. 642. Tu napisano, że Henryk udał się z Krakowa do bardziej zaciszniejszego miejsca w Spytkowicach [-] *ad secreciore loca in Spinteowicz* [-]. Badacze datują te wydarzenia na 1228 lub początek 1229 r.

²⁷ J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5-6, 1140-1240, Warszawa 2009, s. 313. Za nim datę tę i istnienie kościoła w Spytkowicach przyjmuje Jerzy Rajman. Zob. J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998, s. 53.

²⁸ W kolejnych latach nastąpiła zmiana i dochody Zatora wzrosły.

Michał, zapłacił w ramach pierwszej raty 8,5 skojca oraz pierwszą ratę za zaległy 1325 r. w wysokości 3,5 denara. Druga rata pobrana od niego w 1327 r. wynosiła tyle samo²⁹. Jak wspomniano, ten wysoki dochód wskazuje na wczesne powstanie parafii. Spytkowice wobec tego należy zaliczyć do grona najstarszych parafii w dekanacie zatorskim³⁰.

Z kolejnego zachowanego spisu dziesięciny papieskiej z lat 1350-1351, którą płacono w 4 ratach, dowiadujemy się, że pleban w Spytkowicach zapłacił ponownie od 6 grzywien dochodu: uiścił wszystkie 4 raty, każdą w kwocie 7 skojców i 7 denarów³¹. Kolejną nałożoną dziesięciną papież podzielił się z królem Kazimierzem Wielkim i przez dwa pierwsze lata podatek ten zasiliał skarb królewski. Dopiero opłaty za lata 1354-1355 zostały przekazane do Stolicy Apostolskiej³². Proboszcz ze Spytkowic płacił nadal od 6 grzywien dochodu tę samą kwotę, ale uiścił ją w całości, wpłacając w każdym roku po 14 skojców i 14 denarów³³.

Jak wspomniano wyżej, z lat 1328, 1337-1358 zachowały się spisy świętopietrza płaconego do Stolicy Apostolskiej. W 1328 r. Spytkowice zapłaciły z tego tytułu 7,5 skojca³⁴. W 1337 r. miejscowość nie została odnotowana, co oznacza, że najpewniej nie uiściła tej opłaty. W kolejnym roku Spytkowice zapłaciły 1 skojec, taką samą kwotę uiścił wówczas Zator. W wykazach z kolejnych lat, tj. 1339-1342, Spytkowice ponownie nie zostały ujęte w wykazie parafii dekanatu zatorskiego, co prawdopodobnie oznacza, że nie wносиły opłaty. Parafia ponownie pojawiła się w wykazie za 1343 r., kiedy uiściła już wyższą opłatę w kwocie 3,5 skojca³⁵. W kolejnym roku kwota ta znacznie wzrosła i wyniosła 9,5 skojca. Tyle też Spytkowice płaciły co roku aż do 1356. Zator w tym czasie uiszczal już znacznie większą opłatę, 1 grzywnę i 4 skojce³⁶. W latach 1357-1358 Spytkowice znów nie zostały wymienione w spisie świętopietrza³⁷. W ostatnich zachowanych spisach świętopietrza za lata 1373-1374 Spytkowice zapłaciły tylko w pierwszym roku, wnosząc tę samą kwotę, co poprzednio, czyli 9,5 skojca. Natomiast w drugim roku parafia kwoty tej nie zapłaciła³⁸. Dodać jednak należy, że ściągalność tego świętopietrza w dekanacie zatorskim była bardzo niska. Na 45 parafii opłatę uregulowało tylko 13 z nich.

Parafie otrzymywały pewne granice terytorialne, które tworzyły okręg administracyjny. W ich skład wchodziło najczęściej kilka miejscowości, tworzących

²⁹ *Item Michael, plebanus ecclesie de Spichowicz, de VI marc. Simili modo solvit VIII scot. cum dim. et III den. cum dim. Item in secundo termino solvit tantumdem. Summa XVII scot. et VII den.* Zob. MPV 1, s. 128.

³⁰ J. Chachaj, *Rozwój sieci...*, op. cit., s. 228. Tam występuje tabela obrazująca to zagadnienie.

³¹ [-] *rector ecclesie de Spitkowicz.* Zob. MPV 2, s. 329. W średniowieczu pojęcie *rector ecclesiae* było tożsame z terminem proboszcz.

³² J. Dudziak, *Dziesięcina...*, op. cit., s. 167-168.

³³ MPV 2, s. 392, 409.

³⁴ MPV 1, s. 300.

³⁵ MPV 2, s. 174, 175, 176, 178, 180, 182.

³⁶ *Ibidem*, s. 184, 187, 192, 202, 211, 221, 230, 240, 248, 257, 265, 272, 280.

³⁷ *Ibidem*, s. 288, 296.

³⁸ MPV 9, s. 5, 24.

wraz z wsią parafialną okręg parafialny. Było to terytorium pewnej wspólnoty kultowej, której człowiek pozostawał członkiem aż do śmierci, a w zasadzie nawet dłużej, ponieważ po śmierci grzebany był na cmentarzu parafialnym otaczającym kościół. Okręgi te niekiedy ulegały zmianom, ale ze względu na brak źródeł nie zawsze są uchwytne i możliwe do ustalenia czy prześledzenia. W większości przypadków w późnym średniowieczu okręgi parafialne były już ukształtowane.

Prześledźmy zatem proces kształtowania się okręgu parafialnego Spytkowic. Już na początku zaznaczyć należy, że okręg ten jawi się jako bardzo niestabilny, przez co proces jego kształtowania się jest trudny do odtworzenia. Jedynym źródłem z okresu średniowiecza, przynoszącym informacje o wsiach, które tworzyły okręg parafialny Spytkowic, jest dzieło Jana Długosza *Liber beneficiorum*. Odnotowano w nim, że w skład parafii, oprócz samych Spytkowic, wchodziła także wieś Bachowice. Zatem u schyłku średniowiecza okręg ten składać miał się tylko z tych dwóch miejscowości³⁹. Tymczasem w trzecim tomie dzieła przy opisie wsi Łączany, Jan Długosz podał, że i ona należała do parafii w Spytkowicach⁴⁰. Przynależność parafialna tej osady jest zatem problematyczna. Inni badacze również podają, iż Łączany obok Bachowic należały u schyłku średniowiecza do parafii w Spytkowicach⁴¹. Wątpliwości te częściowo rozwiewa *Liber retaxationum*, w którym Łączany wymieniono wśród wsi płacących meszne plebanowi w Spytkowicach oraz czynsz do klasztoru benedyktynów w Tyńcu⁴². Jak zauważyła Zofia Leszczyńska-Skrętowa, na podstawie opłat mesznego można ustalić przynależność parafialną danej miejscowości⁴³. Wobec tego przyjąć można, że i Łączany należały w średniowieczu do parafii w Spytkowicach. We wspomnianym *Liber retaxationum* w parafii spytkowickiej wymieniono jeszcze dwie inne miejscowości: Półwieś i Miejsce, osady dotąd nienotowane w okręgu parafialnym Spytkowic. Ta pierwsza miejscowość była wcześniej związana z Ryczowem, natomiast Miejsce, wedle Długosza, miało wówczas własną parafię, o czym szerzej poniżej. W wizytacji radziwiłłowskiej z końca XVI w. w parafii w Spytkowicach odnotowano już wszystkie wsie: Bachowice z kościołem filialnym pod wezwaniem św. Bartłomieja Apostoła, Miejsce, w którym był kiedyś kościół filialny, Półwieś i Łączany⁴⁴.

³⁹ W dwóch pierwszych tomach *Liber beneficiorum* podano, że Spytkowice mają własną parafię, a do niej należą Bachowice. *Spithkowicze, villa, in qua est ecclesia parochialis*. [- -] *Bachowicze, villa sub parochia ecclesiae de Spithkowicze sita* [- -] *Spythkowicze, villa habens in se parochialem ecclesiam, Sanctae Catherinae dicatam* [- -] *Bachowicze, villa sub parochia de Spythkowicze sita* [- -]. Zob. LB, t. 1, s. 80 i LB, t. 2, s. 229-230.

⁴⁰ *Lanczyany, villa sub parochia ecclesiae de Spithkowicze sita est*. Zob. LB t. 3, s. 193.

⁴¹ Taką przynależność parafialną Łączan podają Jacek Chachaj (*Rozwój sieci...*, op. cit.) i Zofia Leszczyńska-Skrętowa (Łączany, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, s. 881). Innego zdania jest Przemysław Stanko (*Dzieje wsi i parafii...*, op. cit., s. 50), który twierdzi, że u Długosza nie ma takiej informacji. To jednak nie jest zgodne z prawdą, ponieważ wzmianka ta znajduje się w trzecim tomie autografu, a także w opublikowanym tomie.

⁴² LR, s. 93.

⁴³ Ibidem, s. XIII.

⁴⁴ AKM, AV Cap. 17, k. 198v.

Niezwykle skomplikowana jest kwestia przynależności parafialnej wspomnianych Bachowic. W źródłach z XIV w. Bachowice wymieniane są jako osada posiadająca własną parafię. Jak przyjmuje Jacek Chachaj, powstała ona w drugim okresie tworzenia się parafii w dekanacie zatorskim, tj. w latach 1326-1358, kiedy powołano tam osiem nowych parafii. Parafia Bachowice miała wytworzyć się z kościoła filialnego i zaniknęła przed 1358⁴⁵ r. Hipoteza ta nie jest jednak w pełni zgodna z zachowanymi źródłami. Prześledźmy wobec tego wzmianki źródłowe dotyczące przynależności parafialnej Bachowic. Po raz pierwszy wieś, jako siedziba parafii, pojawiła się w spisach z 1350 r., kiedy podano, że zapłacono 7 skojców (14 groszy). Z tą sumą pojawiła się jeszcze w 1353, 1354 i 1356 r. W ogóle nie znalazła się w spisach z 1355 i 1357 r., co mogło oznaczać, że nie wpłaciła należnej daniny. Istnieje jednak niezwykle frapujący zapis we wcześniejszym spisie świętopietrza z 1328 r., w którym odnotowano, że parafia w Woźnikach nosi inną nazwę, tj. Bachowice⁴⁶. Chachaj uważa, że zapis ten wskazuje, że Bachowice były wówczas filią albo drugą siedzibą plebana Woźnik. Natomiast kolejne wpisy z drugiej połowy XIV w. wskazują na to, że Bachowice zyskały własną parafię. Jak wspomniano, według tego badacza wieś utraciła status parafii po 1358 r.⁴⁷ Nie jest to jednak zgodne z zachowanymi źródłami papieskimi z lat 70. XIV w., tam bowiem nadal pojawia się oddzielnie parafia w Bachowicach. W spisie świętopietrza z 1373 r. Bachowice miały zapłacić 7 skojców. W kolejnym roku oszacowano je na wyższą kwotę 7,5 skojca. Żadnej z tych kwot parafia jednak nie uiściła⁴⁸. To zaś oznacza, że do utworzenia parafii w Bachowicach musiało dojść pomiędzy połową XIV w. a 1470 r., kiedy nastąpiła kolejna zmiana i wieś utraciła status parafii. Na zmianę tę wskazuje zapis w *Liber beneficiorum*, gdzie podano, że Bachowice znalazły się w okręgu parafialnym Spytkowic⁴⁹. Możliwe, że utrata parafii wiązała się z wydarzeniami z 1438 r. i zniszczeniem kościoła w Bachowicach, którego dokonać mieli husyci. Jednak, jak wskazują najnowsze badania, należałoby to wiązać z działalnością Dzierśława z Rytwian i jego oddziału, który plądrował okolice Zatora w 1438 r.⁵⁰ Być może kościół został odbudowany, ale nie odzyskał funkcji pa-

⁴⁵ J. Chachaj, *Rozwój sieci...*, op. cit., s. 269.

⁴⁶ *Item parochia ecclesie de Woznik seu Bathowicz*. Zob. MPV 1, s. 300.

⁴⁷ J. Chachaj, *Rozwój sieci...*, op. cit., s. 253.

⁴⁸ MPV 9, s. 5, 25.

⁴⁹ *Bachowicze villa sub parochia ecclesie de Spithkovicze sita* [- -]. Zob. LB 1, s. 80.

⁵⁰ F. Sikora, *Bachowice*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, s. 12. W 1438 r. książę zatorski Waław miał pozwolić mieszkańcom Bachowic na wycinkę drzew w swoim lesie, z przeznaczeniem ich na odbudowę kościoła sprofanowanego przez husytów. Autor hasła podaje te informacje za Encyklopedią do krajoznawstwa Galicji (*Encyklopedya do krajoznawstwa Galicyi*, t. 2, zebrał i wyd. A. Schneider, Lwów 1874, s. 231) Autor encyklopedii nie podał źródła tej informacji. Nie jest znany żaden dokument w tej sprawie. Według Schneidera w 1452 r. książę Janusz oświęcimski najechał dobra tynieckie, niszcząc także Bachowice, w wyniku czego zabudowa kościoła w dużej części spłonęła. Autor odpowiedzialnością za to obarcza husytów. Jednak, jak wspomniano w tekście, wydarzenia te należy łączyć z wyprawą Dzierśława z Rytwian. Działania te opisuje Jan Długosz, *Roczniki*, ks. 11 i 12,

rafialnej. W czasie spisywania *Liber beneficiorum* i później mogła być jeszcze żywa pamięć o własnej parafii. Wskazywać może na to sposób, w jaki Bachowice zostały opisane w wykazie z 1513 r. Wpisano nazwę miejscowości Bachowice i jej dochód w wysokości 4 grzywien, ale notatka ta została przekreślona ręką innego pisarza, który dopisał, że Bachowice zostały połączone i opodatkowane wraz z kościołem w Spytkowicach⁵¹. To zaś potwierdza, że Bachowice wówczas należały do parafii w Spytkowicach. W 1529 r. płaciły tamtejszemu plebanowi meszne⁵². W wizytacji radziwiłłowskiej odnotowano, że znajduje się tam kościół filialny parafii spytkowickiej, pod wezwaniem św. Bartłomieja Apostoła.

Także przynależność parafialna wsi Miejsce nie jest jednoznaczna. W *Liber beneficiorum* wieś opisana została jako posiadająca własną parafię, należącą do dekanatu oświęcimskiego⁵³. Natomiast w 1529 r. została wymieniona jako wchodząca w skład parafii w Spytkowicach. Zatem pomiędzy 1470-1480 a 1529 r. doszło do zmiany i Miejsce utraciło własną parafię, stając się filią kościoła w Spytkowicach i przechodząc tym samym pod władzę dekanatu zatorskiego. W wizytacji biskupiej z końca z 1598 r. odnotowano interesującą wzmiankę o kościele w Miejscu. Podano, że był tam kiedyś kościół filialny parafii w Spytkowicach pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny⁵⁴, ale w wyniku wylewów Wisły świątynia została zniszczona, a miejsce, w którym się znajdowała, jest ledwie widoczne⁵⁵. To zaś oznacza, że pod koniec XVI w. w Miejscu nie było już kościoła⁵⁶, a wierni na nabożeństwa musieli udawać się do świątyni w Spytkowicach.

W granicach dekanatu zatorskiego znajdowała się także parafia Ryczów, której istnienie w omawianym okresie jest kwestią problematyczną. Wieś Ryczów była lokowana dopiero w XIV w. Powstała ona na terenie lasów pomiędzy

s. 200. Badania wskazują, że zarówno ta, jak i kolejne wyprawy Dzierśława nie miały podłoża religijnego, a organizowane były z poparciem, a może nawet na zlecenie króla polskiego Władysława Jagiellończyka. Do husytów Dzierśława zaliczyła dopiero historiografia XIX-wieczna (zob. B. Czwojdrak, *Dzierśław Rytwiński – rzekomy husyta polski*, „Teki Krakowskie” 1999, t. 10, s. 3-9). Tym samym nie można mówić o ewentualnym zniszczeniu kościoła przez husytów, ale przez wojsko Dzierśława z Rytwian.

⁵¹ *Bachowycze* [skreślone – D.Ż.] *ad 4 marcas: unita ecclesia in spitchow est taxata* [to zdanie, dopisane zostało innym atramentem – D.Ż., AKK, s. 76. Jacek Chachaj (*Rozwój sieci...*, op. cit., s. 269) powołując się na ten zapis i zapis z 1527 r., wskazał je jako potwierdzenie istnienia parafii w Bachowicach, ale z uwagi na liczne błędy występujące w spisach z tych lat nie wziął ich pod uwagę. Nie wykazał jednak, jak parafia ta została opisana w rękopisie.

⁵² LR, s. 93.

⁵³ LB 1, s. 80 i LB 2, s. 230. Zob. J. Laberschek, *Miejsce*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. IV, s. 423.

⁵⁴ Wezwanie to odnotowano w LB 2, s. 230, ale niedokończono opisu. Wydawca źródła podał ten zapis w następujący sposób: *Villa habens parochialem ecclesiam in se, Sanctae Marie... dicatam* [- -]. Natomiast w rękopisie zapis ten wygląda następująco: *Villa habens parochialem ecclesiam in se* [wolne miejsce – D.Ż.] *sanctae Marie* [wolne miejsce – D.Ż.]. Zob. AKK, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, rps nr 195, k. 174.

⁵⁵ [- -] *per inundationem fluvy Istule ecclesia est fundibus sublata et locum eius vix apparet*. Zob. AV Cap. 17, k. 191v.

⁵⁶ Przemysław Stanko (*Dzieje wsi i parafii...*, op. cit., s. 50) powołując się na tę wizytację, pisze, że w 1598 r. istniał kościół filialny, co jednak nie jest zgodne z przekazem źródłowym.

Spytkowicami a Łączanami, a zatem była to lokacja na tzw. surowym korzeniu. Wobec tego na tych terenach nie mógł istnieć kościół przedlokacyjny. O lokacji wsi w tym miejscu wspomina się w dokumentach z 1302 i 1304 r. Natomiast wieś jako już istniejącą wymieniono w dokumencie z roku 1329⁵⁷. Proces lokacyjny zatem zamknął się w latach 1302-1329. Czy już w momencie powstania wieś otrzymała własną parafię, czy też została włączona do innego okręgu parafialnego? W omówionych powyżej spisach dziesięcin i świętopietrza z XIV w. parafia Ryczów nie była wymieniana⁵⁸. W źródłach po raz pierwszy kościół w tej miejscowości został odnotowany dopiero w drugiej połowie XV w., w 1467 r. w zapisie związanej z obsadą stanowiska plebana w Woźnikach, któremu podległe były kościoły w Wadowicach i Ryczowie⁵⁹. Co oznacza, że wieś należała wówczas do woźnickiego okręgu parafialnego. Kilkanaście lat później w *Liber beneficiorum* Ryczów został wymieniony w tomie drugim jako wieś wchodząca w skład okręgu parafialnego Woźnik, do którego należała jeszcze wieś Zygodowice („Zdzygodowycze”)⁶⁰. Jednak w innym miejscu tego dzieła, w tomie trzecim pojawiła się informacja, że Ryczów był siedzibą parafii, w której znajdował się kościół pod wezwaniem św. Krzyża, a patronat nad tym kościołem należał do klasztoru cystersów w Mogile. Co więcej, do jego okręgu parafialnego miała należeć jeszcze wieś „Poluwsze”, czyli Półwieś, ta sama, która w 1529 r. należała już do parafii w Spytkowicach⁶¹. Dodać należy, że w tym czasie do klasztoru mogińskiego należał patronat kościoła w Woźnikach. Chronologicznie najbliższy przekazom Długosza jest rejestr z 1513 r. Ryczów został w nim opisany jako wieś filialna należąca do parafii Woźniki. Podobnie określono jego przynależność w spisie z 1527 r. W *Liber retaxationum* z 1529 r. odnotowano, że wieś płaciła meszne do Woźnik⁶². Z pewnością zatem Ryczów był w tym okresie związany z parafią w Woźnikach. Jak więc interpretować przekaz Długosza o parafii w Ryczowie? Możliwe są dwa sposoby rozwiązania tego problemu.

⁵⁷ Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej, cz. I, wyd. S. Kuraś, Lublin 1965, nr 33. *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875, nr 51; P. Stanko, *Dzieje wsi i parafii...*, op. cit., s. 28.

⁵⁸ Nie znajduje potwierdzenia w źródłach informacja podana w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X, Warszawa 1889, s. 79, jakoby parafia w Ryczowie miała być założona przed 1336 r., a od 1440 była filią parafii w Woźnikach. Nie wiadomo, skąd autor zaczerpnął te daty.

⁵⁹ *Post rationabilem exemptionem et absolucione a maternitate et a iure parrochiali et subiectione ecclesie [-] in Wadowicze et legitimam unionem et incorporacionem ecclesie sive oratorii in Riczow dicte ecclesie in Woznyky rite [-]*. Zob. *Katalog Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile*, oprac. K. Kaczmarczyk, G. Kowalski, Kraków 1919, nr 212). Dokumentu tego nie znał Jacek Chachaj. Szerzej na temat tego dokumentu oraz o kształtowaniu się i obsadzie parafii w Woźnikach i Wadowicach pisał Tomasz Graff. Zob. T. Graff, *Patronat cystersów mogińskich nad kościołem pw. Wszystkich Świętych w Wadowicach i problem jego statusu parafialnego w XIV-XVIII wieku*, w: *Dzieje i kultura Cystersów w Polsce*, t. 1, red. M. Starzyński, D. Tabor, Kraków 2016, s. 191-213.

⁶⁰ *Ryczow, villa sub parochia de Woznyky sita* [-]. Zob. LB 2, s. 234,

⁶¹ *Ryczow, villa parochialem ecclesiam Sanctae Crucis dicatam habens in se. [-] Poluwsze, villa sub parochia ecclesiae de Riczow sita*. Zob. LB 3, s. 429-430.

⁶² LR, s. 81.

Ryczów po lokacji w początkach XIV w. został włączony do parafii w Woźnikach, ale w bliżej nieokreślonym momencie, z pewnością przed 1467 r. powstał tam kościół, który stał się filią fary w Woźnikach, pozostając nią nadal w XVI w.⁶³ W takim wypadku Ryczów nie miałby własnej parafii w badanym okresie. Druga możliwość jest taka, że początkowo, tj. po lokacji, Ryczów miał własną parafię, która jednak nie utrzymała się i jeszcze przed 1467 r. została włączona do Woźnik⁶⁴. Echtem tego byłaby relacja Długosza o parafii w Ryczowie. Po 1529 r. musiało dojść do jakichś dalszych zmian, ponieważ u schyłku XVI w., w wizytacji radziwiłłowskiej odnotowano, że we wsi jest kościół pod wezwaniem św. Krzyża, administrowany przez plebana woźnickiego, o który toczył się spór pomiędzy wspomnianym plebanem a plebanem Spytkowic. Ten ostatni twierdził, że posiadał dokumenty potwierdzające prawa do kościoła w Ryczowie, ale zostały zabrane przez Aleksandra Myszkowskiego⁶⁵. Jak zatem można zauważyć, dzieje parafii w Ryczowie były skomplikowane. Nie ma tu miejsca na szersze omawianie tego problemu oraz innych kwestii, takich jak sprawa patronatu klasztoru mogińskiego i kościoła woźnickiego w stosunku do Ryczowa. Do zagadnień tych powrócę w monografii, warto jednak dodać, że przez cały okres staropolski plebani w Woźnikach tytułowali się proboszczami w Woźnikach, Wadowicach i Ryczowie.

Jak zatem można zauważyć, na badanym obszarze w XIV-XVI w. następowały jeszcze duże zmiany okręgów parafialnych. Okręgi te były małe, składały się z kilku miejscowości, co było charakterystyczne dla terenów o gęstym osadnictwie⁶⁶. Z pewnością zaspokajały one potrzeby religijne mieszkańców, tym bardziej że funkcjonowały tam także kościoły filialne. To wszystko musiało mieć pozytywny wpływ z jednej strony na aktywny udział wiernych w życiu parafii, a z drugiej – ułatwiała plebanom wypełnianie nałożonych na nich obowiązków związanych z *cura animarum*. Nieporównywalnie trudniej było pod tym względem np. w parafii oświęcimskiej, której okręg oprócz miasta obejmował aż 24 wsie. W parafiach małych miast dawnego województwa krakowskiego w XV-XVI w. średnia odległość wsi od fary wynosiła od 2 do 5 km⁶⁷. Na badanym obszarze odległości mieściły się w tej normie. Najbliżej mieli mieszkańcy osady Miejsce ok. 3 km. Wierni z Bachowic posiadali własny kościół filialny, a w okresie, kiedy był zniszczony, aby dotrzeć do kościoła w Spytkowicach musieli pokonać dystans ok. 4,5 km. Nieco większą odległość mieli do pokonania

⁶³ J. Chachaj, *Rozwój sieci...*, op. cit., s. 273., Chachaj uważa, że kościół filialny w Ryczowie mógł powstać w czasie spisywania tego dzieła.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ [- -] *dicat se habere literas super ius parochiale ville Ryczow*. Zob. AKM, AV Cap. 17, k. 200v, AV Cap. 65, k. 435v.

⁶⁶ E. Wiśniowski, *Parafie...*, op. cit., s. 51.

⁶⁷ D. Żurek, *Parafia małego miasta w Małopolsce XV-XVI*, w: *Zasięg i wewnętrzne zróżnicowanie*, „Res Gestae. Czasopismo historyczne” 2018, t. 6, s. 117.

mieszkańcy Półtysi, ok. 5,5 km oraz Łączan, których od fary dzieliła odległość ponad 6 km.

Uwagi końcowe

Podsumowując, powyższe uwagi dotyczące genezy i kształtowania się parafii w Spytkowicach, Bachowicach i Ryczowie prowadzą do następujących wniosków: okręgi parafialne w dekanacie zatorskim w średniowieczu były niestabilne i ulegały jeszcze silnym zmianom. Dobitym przykładem tego są parafie w Spytkowicach, Bachowicach i Ryczowie. Jednak już u schyłku średniowiecza okręgi te zaczęły się stabilizować. Miało to ogromne znaczenie dla wiernych, w kontekście tego, co napisano na początku o obowiązkach wiernych i plebanów. Na badanym obszarze obserwujemy zagęszczenie sieci kościołów parafialnych i filialnych, co gwarantowało wiernym łatwiejszy dostęp do liturgii i sakramentów. Również nieduży obszar wspomnianych parafii i związana z tym niewielka odległość od fary powodowały, że wierni nie mieli większych problemów z dotarciem do świątyni parafialnej. Pod tym względem mieszkańcy omawianego obszaru byli w wyjątkowo komfortowej sytuacji i bez problemu mogli spełnić obowiązki nałożone na nich przez Kościół.

Problematyczna i na obecnym etapie badań niemożliwa do rozstrzygnięcia jest kwestia istnienia parafii w Bachowicach i Ryczowie. W odniesieniu do Bachowic wiele wskazuje na to, że parafia mogła powstać w drugiej połowie XIV w., a zniknęła w wyniku zaburzeń, jakie miały miejsce na tym terenie w 1438 r. Mniej więcej od tego okresu wieś należała do parafii w Spytkowicach. Z kolei Ryczów, jeśli w ogóle uzyskał w średniowieczu własną parafię, to na krótko, zasadniczo pozostając w badanym okresie filią kościoła w Woźnikach, do której pretensje końcem XVI w. zgłaszał pleban w Spytkowicach.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej:

Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis, rps nr 195.

Registrum contributionis per unum fertonem de marca argenti ad clerum anno 1513 laudate ut sequitur, sygn. Reg.C.1.

Liber retaxationum ex anno 1527, sygn. Reg.C.2.

Registrum contributionis duplae iuxta taxam antiquam [...] ad annum 1539, sygn. Reg.C.4.

Liber contributionis ex anno 1561, sygn. Reg.C.5.
Liber contributionis ex anno 1577, sygn. Reg.C.1.6.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie:

Wizytacja biskupa Jerzego Radziwiłła, 1598, sygn. AV Cap. 17, AV Cap. 65.

Źródła drukowane:

- Acta Camerae Apostolicae*, t. 1-2, w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1-2, Cracoviae 1913.
- Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, wyd. A. Przezdziecki, t. 1, Cracoviae 1863, t. 2, Cracoviae 1864.
- Długosz J., *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5-6, 1140-1240, Warszawa 2009.
- Katalog Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile*, oprac. K. Kaczmarczyk, G. Kowalski, Kraków 1919, nr 212.
- Kodeks dyplomatyczny klasztoru tyńckiego*, wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875, nr 51.
- Kronika książąt polskich*, wyd. Z. Węclewski, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Lwów 1878.
- Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 9, *Akta kamery apostolskiej*, vol. III, *Księga kolektora papieskiego Piotra syna Stefana 1373-1375*, wyd. S. Szczur, Kraków 1994.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X, Warszawa 1889.
- Śląska Kronika polska, Chronica Polonorum*, wyd. L. Ćwikliński, *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Lwów 1878.
- Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. I, wyd. S. Kuraś, Lublin 1965, nr 33.

Opracowania:

- Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Poznań 1962.
- Chachaj J., *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1999, t. 71.
- Chachaj J., *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, biblioteki i muzea kościelne” 1997, t. 68.
- Czwojdrak B., *Dziersław Rytwiański – rzekomy husyta polski*, „Teki Krakowskie” 1999, t. 10.
- Dudziak J., *Dziesięcina papieska w Polsce średniowiecznej. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1974.
- Graff T., *Patronat cystersów mogińskich nad kościołem pw. Wszystkich Świętych w Wadowicach i problem jego statusu parafialnego w XIV-XVIII wieku*, w: *Dzieje i kultura Cystersów w Polsce*, t. 1, red. M. Starzyński, D. Tabor, Kraków 2016.

- Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi*, t. 2, zebrał i wyd. A. Schneider, Lwów 1874.
- Kowalski M.D., *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis Jana Długosza*, „*Studia Źródłoznawcze*” 2009, t. 46.
- Kumor B., *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 1959, t. 5, z. 4.
- Kuraś S., *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstawaniem tzw. Liber Beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966.
- Kracik J., *Zasoby archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „*Annalecta Cracoviensia*” 1977, t. 9.
- Laberschek J., *Miejsce*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. IV.
- Leszczyńska-Skrętowa Z., *Łączany*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III.
- Rajman J., *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998.
- Reitemeier A., *Die Pfarrgemeinde im späten Mittelalter*, Bd. 77 (2013): *Vorträge und Forschungen: Die Pfarrei im späten Mittelalter*, Memmingen, 2013.
- Sikora F., *Bachowice*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I.
- Skierska I., *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003.
- Skierska I., *Pleban w późnośredniowiecznej Polsce*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004.
- Stanko P., *Dzieje wsi i parafii Spytkowice koło Zatora do końca XVI wieku*, „*Krakowski Rocznik Archiwalny*” 2007, t. 13.
- Tazbirowa J., *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, „*Przegląd Historyczny*” 1963, t. 54, z. 3.
- Wiśniowski E., *Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Historia*” 1990, t. 45.
- Wiśniowski E., *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004.
- Wiśniowski E., *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1. Średniowiecze, Kraków 1966.
- Żurek D., *Parafia małego miasta w Małopolsce XV-XVI w. Zasięg i wewnętrzne zróżnicowanie*, „*Res Gestae. Czasopismo historyczne*” 2018, t. 6.

Summary

Spytkowice, Bachowice and Ryczów parishes in the Middle Ages. Sources for research and formation of parish districts

The problem of the genesis and shaping of the parish network in Poland is complicated. This issue can be explored on the basis of the few surviving sources. The aim of the article is to present the most important sources for research on the origins of the parish in the diocese of Krakow. The first part of the work is devoted to this thema. From these sources, references to the studied area were discussed. Then, the article attempts to show the origins of the parish in Spytkowice, Bachowice and Ryczów and its parish district. The parishes in this area had unstable districts that changed frequently. The parish affiliation of many localities is problematic. This applies especially to Bachowice and Ryczów. In the studied area, we can observe the density of parishes. This, in turn, had a positive impact on the access of the faithful to the Church.

Key words: parish, parish district, Church, Middle Ages, Spytkowice, Bachowice, Ryczów

Dorota Żurek – doktor, adiunkt w Katedrze Historii Średniowiecznej w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Autorka monografii *Przestrzeń i społeczeństwo Chrzanowa średniowiecznego i nowożytnego*, a także rozdziałów w monografiach *Oświęcimia i Kęt*, poświęconych ich średniowiecznym i wczesnonowożytnym dziejom. Zajmuje się historią małych miast dawnego województwa krakowskiego w późnym średniowieczu oraz zagadnieniami związanymi z osadnictwem i dziejami parafii.